

Horváth Róbert

KRASZNAHORKAI ÉS A HAGYOMÁNY

„(...) gyilkosok, mondta, nem hattyúk (...)
 talán épp a figyelmének ezekre a kikapcsolt állapotaira várnak
 (...) csak a gyöngé pillanatokra hajtanak,
 mondhatná úgy is, hogy kizárólag a gyöngé pillanatokra benne,
 nem is akarnak tán mást, mint elkapni ezeket a gyöngé pillanatokat
 (... –) egy fölényből végrehajtott halálos vadászat”.¹

KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ (SZ. 1954) véleményünk szerint korunk legjelentősebb magyar szépírója, mindemellett „a kortárs magyar irodalom egyetlen metafizikus ihletésű írója”.² A jelen munka kevéssé önálló és az írásművészetéhez méltó írás, inkább egy áttekintő tanulmány és tőle származó idézetek gyűjteménye. Azonban átfogó, s reményeink szerint tartalmaz néhány releváns megállapítást, amiket érdemes tovább kutatni. Krasznahorkai kapcsolata a hagyomány eszményével önmagában véve is fontos téma; érdekes az is, hogy a vele készített, több mint száz interjúban, amit olvastunk, soha nem hivatkozik Hamvas Bélára, akkor sem, ha a kérdező szóba hozza; szintén érdekes, hogy miután 2003 és 2008 között hagyományos elkötelezettségű műveket írt, később más témájú könyvekkel elhagyni látszik e kapcsolódást; ha megjelenik egy tradicionális témájú Krasznahorkai-könyv, biztosak lehetünk benne, hogy a következő elterő lesz. Mindazonáltal szeretnénk elkerülni a mottóul választott idézet pozícióját, és nem kívánunk tradicionalista rendőrséget játszani, ahogy propagandát sem. Azt vizsgáljuk, hogy

miben áll, milyen Krasznahorkai hagyomány-felfogása, nem pedig azt, hogy milyen a miénk.³ Posztmodern írói jegyek és karakter mellett kapcsolódik a hagyomány eszményéhez, ami a téma további érdekességét nyújtja.

Az első három könyv, a *Sátántangó* (1985), a *Kegyelmi viszonyok* (1986) és *Az ellenállás melankóliája* (1989) alapvetően realista.⁴ Annak jegyében áll, hogy az a fontos, amit magunk körül látunk; az lenne a valóság; a rendszerváltozás körüli vidéki Magyarország, emberek, sorsuk, gondolataik, hangulataik. Természetesen leegyszerűsítve mondjuk ezt, mint látni fogjuk.

A hagyomány eszménye iránti érdeklődés, úgy tűnik, a negyedik, még mindig meglehetősen realista könyvében, *Az urgai fogoly* (1992) címűben kezdődött. A mongóliai *Urga határ és közös metszet*: a Nyugat és a Kelet, a korabeli szocializmus és a tágabb világ, valamint egyfajta realizmus és bizonyos idealizmus közötti átmenet szimbóluma. Ennek kapcsán Krasznahorkai a következőképpen szól (egy repülőutat kell magunk elé képzelni, és Mongólia fővárosát – földrajzi fekvésénél fogva –

Északnak, a Keletet szimbolizáló Kínát pedig Délnek tekinteni):

„Ott voltam tehát a Délnek ezzel a baljósan gomolygó rejtélyességével meg százhetvenkilenc kínaival, akik a »fásult«-tól az »egykedvű«-n át a »derűsen rezzenetlen«-ig finomodván a szememben azt sugallták, *éppen a Délről nem is lehetne egyebet mondani, csak valami nagyon homályosat*; hallgattam a hajtóművek motorjait, figyeltem a szárnyat az ovális ablakocskán át, meg természetesen a nyolcezer méter mélyen elterülő tájat, amúgy legnagyobb valószínűséggel épp a Tongbai és a Dabieshan gyönyörű bérceit, amikor *befűrödve egy összefüggő, óriási felhőzetbe egyszer csak az egyik pillanatról a másikra eltűnt a szemem elől minden*, Tongbai és Dabieshan feltehető bércei, a táj, sőt majdhogynem még a szárny is az ovális ablakocská alól. Az egész világ *hirtelen semmivé foszlott, bizonytalanná, érzékelhetetlenné, amolyan egyszerű feltevésre változott*, s mi ettől kezdve és nagyon hosszan vakon repültünk tovább ebben a feltevésben, meg a hitben persze, hogy örvénylésünknek azért hamarosan vége lesz. De nem lett vége, s én kezdtem az egyensúlyomat lassan elveszíteni, szédültem és képzelődtem, hogy hiszen ez a gép már nem is repül, hanem csak áll. És hiába néztem kifelé a nehéz, fakó sűrűségbe, semmi nem igazított el abban, hogy hol vagyunk, a hangszórók süketen lógtak a fejünk fölött, a hajtómotorok erőlködve zúgtak odakint. *Semmi nem igazított el, és semmi sem segített többé a tájékozódásban, de mint ha utam titkos elrendezője így is akarta volna ezt, hogy ugyanis túljutva Tongbai és Dabie hegyein, már a Jangcét se lássam Wuhan fölött; ne lássam a hatalmas, rejtélyes, hömpölygő áradatot, ne lássak jobbra semmiféle fényt a Dongting-tavon, és úgy érzük el Hunan és*

Jiangxi közt Xiang Jiang széles folyó völgyét, hogy közben *ne is sejtsem, hol léptem át a Dél valóságos határait*.

Mert beismerem, rögtön azt gondoltam, erről van itt szó, a határnak egy afféle művészi elrejtéséről a Jangce fölött, s nem a véletlenről, amelyre egyébként, ugye, bíztam magam, s mely persze most azt állította, repülés közben felhőkben elveszni így, hát ez igazán a lehető legtermészetesebb. Az ellenkezője, folyt volna tovább ebből a következtetés, az ellenkezője szorulna magyarázatra, a tiszta égbolt s vagy ezer kilométeren keresztül az úgynevezett nagyszerű látási viszonyok, csakhogy én akkorra már egészen biztos voltam a dolgomban, vagyis hogy *minden utazás ebbe az irányba mintegy fel van mentve a köznapi okszerűségek egyszerű hatalma alól*. Valami egészen kifinomult rendezést észleltem e Délre vezető folyamatban, egy, már Beijingben, a negyvenhetes váró szótlanságából kiérezhető tapintatos dramaturgiát, *egy tompító, mérséklő, gyengéd emberi aktivitást, hogy elviselhetővé váljon, ami mindnyájunkat, majd Délen, meghalad*. Kivételes eleganciát láttam társaim hallgatásában, kíméletes közlését annak, hogy ahová készülünk, ott viszont semmiféle kíméletre nem számíthatunk, s a legkomolyabban feltett jóindulatnak és együttérzésnek ezt a rendező varázserejét gépiesen kiterjesztve határhelyzetünkre, magától értetődőnek tűnt, hogy a Déllal szemben kialakult stratégiának része a kilátásnak ez a hirtelen tartós elborulása, az átkelés döntő helyszínének szem elől vesztese is. Magától értetődőnek nevezem, csak azt nem értem, miért nem azonnal kétségbevonhatatlannak, hiszen akkor, nagyon is ráébredve már a helyzetemre, világossá vált, hogy *itt nem saját képzeletem játékaról, nem valami túlfűtöttségről, nem az értelmezés önké-*

nyéről van szó egy mértéktartó józanság helyett, nem arról, hogy az a világ, amelyben az innen nézve közönséges okság rendszere a törvény, nem létezik (de létezik), hanem arról, hogy e helyütt a Délre nyíló határnak a Jangce fölötti elrejtése a valóság, hogy annak felismerése elkerülhetetlen, mely felismerés szerint most, a nyolcezer méter magasban úszó látogatók számára nem a díszletet rendezik át a felhők vastag párnájának függőnye alatt, hanem a díszlet állapotát, melyben már gyökeresen más viszonyok az irányadók.”⁵

Az átmenet érzékeltetése mellett mindez eléggé távolinak tűnhet a hagyomány valóságától, de a következő, visszaútról szóló idézet remélhetőleg érthetőbbé teszi a fentieket:

„Lesújtva, szomorúan, lehorgasztott fejjel vettem tudomásul mindezt, hiszen azzal most néztem szembe először, milyen nehéz lesz, tényleg, Kínából, ahol tegnap még voltam, arra az útra rátalálni, amelyik hazavezet, sőt igazából azzal is most szembesültem először, hogy egyáltalán lesz ilyen út, hogy egyáltalán lesz időbeli tartama az úgynevezett hazafelé vezető útnak, s nem egy villanásra sűrűsödik össze, hogy sértetlenül megőrződjön annak az álomszerű Kínának az épsége, amelyet tegnap naplemente előtt, egy repülőgép fedélzetén magam mögött hagytam, és pedig azzal az önkéntelen, tegnap még magától értetődő, természetes hittel hagytam magam mögött, hogy hát... lehetőség: ennek az álomi birodalomnak a valósága talán most örökre eltűnik előlem, viszont ami megmarad, abból többé nem ébredhetek fel. Igen, tegnap még nem volt egészen oktan és értelmetlen az efféle hit, az efféle képzelődés, az érzelmek efféle légius ártatlansága, mert hiszen hiába hagytam el már tegnap

alkonyatkor a birodalom határait, s hiába szálltam le itt úgy este nyolc körül a Bogd mögötti fennsík lidérces pusztájában, hogy aztán szálláshelyemen az első urgai éjszakát a négyből előbb álmatlanul vergődve, majd hajnaltájt egy rövid, ájulásszerű alvással töltsem, hiába, ez a tegnap még teljes egészében Kínához tartozott, ahhoz a gazdagsághoz, mely a maga valóságos kiterjedését – akár egy csillag – saját sugárzó ragyogásával növeli meg”.⁶

A regény szerint, a fentebb idézett emberi minőségeken kívül, egy tradicionális színházi előadás ejtette rabul a szerzőt Pekingben.⁷ Ebből adódó új helyzetét, részben, úgy értékeli, mint aki két világ, Kelet és Nyugat között ragadt.

Az *urgai fogoly* után Krasznahorkai munkássága, szerintünk, ha nem is látványosan, de megváltozott, átalakult. Maradt az úgynevezett realizmus, olykor továbbra is naturalizmusig elmenve, de apokaliptikus világlátása az első három könyvnél explicitebb vallási kontextusokba került. Megjelennek a monoteizmusra jellemző és antik szempontok. Mindez egyaránt igaz *A Théseus-általánosra* (1993), a *Megjött Ézsaiásra* (1998), a *Háború és háborúra* (1999), sőt az *Este hat. Néhány szabad megnyitásra* (2001). Ezekről később még bővebben szót ejtünk.

Több mint tíz évet kellett azonban várni, hogy a hagyomány iránti elkötelezettség nyilvánvaló és kimondott formát öltjön. Az eredmények bámulatosak: a különös című *Északról hegy, Délről tó, Nyugatról utak, Keletről folyó* (2003), a dokumentarista alapú *Rombolás és bánat az Ég alatt* (2004) és a *Seiobo járt odalent* (2008). Ez utóbbi nemcsak a különböző hagyományok iránti érdeklődés követendő példája, hanem a magyar irodalom egyik legszebb elbeszéléskötete.

A rövid fejezetekből álló *Északról hegy főhőse „Gendzsi herceg unokája”*,⁸ a hagyomány egy mai,

szomorú szívű örököse, helyszíne pedig egy Kiotó környéki kolostor és annak gyönyörű kertje. A művet mindvégig feszíti a mai viszonylatok és a múlt szellemi öröksége közötti ellentét, nemcsak Kiotó és a kolostorkert közt, hanem magán a kolostoron belül is megjelenve.⁹ Ugyanekkor nyílt tisztelgés a Buddha és a hagyományok mindenkori őrzői előtt – „embert és egy pohár vizet keresve”.

„A főbejárat előtt füstölőt gyújtott, tisztelettudóan félreállt a rézüst mellé, imára zárta a kezeit, és lehajtotta a fejét.

Azt mondta magában: legyen a Buddha irgalmas, és adjon valami fényt, hogy merre keressék.

Azt mondta magában: legyen a Buddha irgalmas, és mondja meg, van-e egyáltalán értelme a keresésnek.

És azt mondta magában: nem tudjuk már, mit gondoltál a világról. Minden szavadat félreértjük. Elvesztettünk egészen.

És befejezésképpen hozzátette még: amiképpen megjósoltad, drága, édes, felejthetetlen Buddha.

Genji herceg unokája akkor leeresztette s feszesen az oldalához szorította a kezeit, felemelte a fejét, és kétszer mélyen meghajolt.”¹⁰

A szerző korábban említett realizmusra való hajlama a műben kontemplációkká és gyönyörű leírásokká alakul, mint például a felhők és a hinokiciprusok esetében.¹¹ A részletes megfigyelés gyakran a hagyomány analíziseivé lesz (ami majd a *Seiobo* mesterségelemzéseiben teljesedik be), és megjelenik valamiféle definíciója is:

„itt, az aranycsarnok mögötti udvar kincstára mellett, a kyozonak nevezett szútra repozitóriumban, a hagyomány mindvégig eleven maradt, a hagyomány az utolsó elkészült pél-

dány esetében is *a munkálat kizárólagos útmutatója volt, azaz a könyvet, amiképpen ennek a kyozonak a kincseit is, a hagyomány hozta létre, és a hagyomány tartotta fönt, mely tulajdonképpen nem is jelentett egyebet, mint a tapasztalatra épült gyakorlat előírásainak fejelemzett, de mindvégig rugalmas, természetes követését, a lehető legkövetkezetesebb eljárásokat és mestereket, végső soron az egyszerű bizalmat abban, hogy van hagyomány, hogy ez a hagyomány a megfigyelésre, az ismétlésre és a természet belső rendjének és a dolgok természetének a tiszteletére épül, s hogy ennek a hagyománynak sem az értelme, sem a tisztasága kétségbe nem vonható.”¹²*

Mindemellett a szerző gondolatilag, a tanítások szintjén is érti a hagyományt. Például ezt írja:

„átélheti, ahogy egy ősrégi, elhomályosult tartalmú gondolat egyszeriben megelevenedik, s egyszeriben látszani kezd, hogy: csak az egész van, és nincsenek részletek.”¹³

Japán után a *Rombolás és bánat az Ég alatt* ismét Kínába visz bennünket, és Krasznahorkai harmadik ottani útjának dokumentuma. Kimondva a hagyomány keresése vezérli, ami más megfogalmazása annak, hogy a „klasszikus kínai kultúra”, ez a „magasrendű civilizáció” él-e még, legalább valamennyire, s ha igen, milyen módon, miben? Az elmúlás, az eltűnés és a pusztulás tapasztalatai ellenére ez a cél.

„(...) mondani kezdem neki, milyen nehéz helyzetben érzem magam, hiszen azt, amit annyira csodálok, a klasszikus kínai kultúrát, amiről kínai útjaim elején még azt hittem, *a mélyben törhetetlenül él, van, s ebből a mélységből élteti a mai kínai világot is*, nos, tehát elpanaszolom neki, hogy ezt az utolsó ókori

civilizációt, az emberi teremtő szellemnek ezt a magasrendű megnyilatkozását, amelynek alkotásait minden műfajban csak elragadtatással szeretni lehet, most veszni látom, most halottnak látom, most pusztulásában látom viszont, és hogy nincs kivel beszélnem erről igazán, és félek, nem is lesz, mert ma inkább azt tapasztalom, hogy az emberek vagy pont az ellenkezőjét vélik igaznak, s a legszörnyűbb s a legközönségesebb tudatlanságban felújított úgynevezett műemlékekben a kínai tradíciók megújulását ünneplik, vagy pedig kizárólag a modern élet köti le a figyelmüket, és egyáltalán nem foglalkoznak már azzal, *mi volt, ha elmúlt is, saját szellemi hagyományuk*, szóval félek, mondom Tang Xiaodunak, hogy nem lehet erről beszámolnom rajta kívül senkinek, s még neki is félve, mert attól tartok, sértéssé lesz, amit mondok, pedig ha valamit, hát megsérteni aztán nem akarom annak a hajdan nagyszerű nemzetnek egyetlen tagját sem, amelynek a kultúrája olyan sokat jelent nekem.”¹⁴

A barát, Thang Hszjao-tú válaszában minden bizonnyal Krasznahorkai nézeteit is olvashatjuk, hiszen ő szerkesztette a kötetbe a Kínában készült interjúkat:

„Az ókori világban ugyanakkor a kultúrában az volt lényeges, hogy miként alkalmazható, amit kultúrájának nevezünk, az ember hétköznapi életében, vagyis hogy miként tehető személyessé, tehető a napi élet lényegévé a költészet, a filozófia, a zene, a festészet, a kalligráfia, vagyis hogy életté válik-e mindez, az én életemmé lesz-e, végső soron tehát hogy az én személyes életemet képes vagyok-e egy magasrendű hagyomány eszménye szerint vezetni. A művészet, a filozófia és az élet a régi hagyományban nem vált élesen külön

egymástól. A mai világban megszakadt a kapcsolat a hagyomány és a hétköznapi élet között. (...) Csak olyképpen gondolkozhatunk, hogy megpróbáljuk magunkat és magunk körül a közvetlen valóságot módosítani, alakítani, változtatni, emelni, értékeesebbé tenni. Mi például, néhány értelmiségi, köztük közös barátunk, Yang Lian, alapítottunk egy társaságot, a régi shuyuanek, a régi magánakadémiák mintájára, ahol időnként párbeszédet folytatunk a régi kultúra felélesztésének a lehetőségéről.”¹⁵

A szerző sorai:

„ócska, málló vakolatú falak közt kell elhinnünk, hogy jó úton vagyunk, pedig jó úton vagyunk, és megtaláljuk, és amit tehát megtalálunk, az valóban nemcsak elsöpri a kétségeinket arról, hogy egy ilyen turista-központban bármi eredeti is a helyén maradhatott, sokkal több történik, mire idáig érünk, belátjuk ugyanis, hogy a suzhoui kert: *van, hogy a klasszikus szépségnek ezek a zárványai: lényegük szerint épek, hogy ha belép az ember a Zhuozheng, a Shizi Lin vagy a Wangshi Yuan terébe, akkor belép az elveszett kínai hagyományba, nem értem, hogy lehetséges ez, de így van, jöttek nyilván ide is, nagy tömegben, a turizmusszakértők, jöttek, és kitették a jegypénztárakat, kiépítették a luxusbuszjáratokat, és megépítették a buszparkolókat, egyszóval felvették a listára a suzhoui kerteket, hogy ráengedjék a turisták végtelen sorozatát, de... nem tettek tönkre semmit, szinte képtelenség, de így esett, a kertek épek”.¹⁶*

„(...) vajon van-e ennek a hagyományos kultúrának olyan műfaja, amely valami gyakorlati, valami egyszerű, kézenfekvő oknál fogva

nem enyészhetett el. Amelyet *tárgyi értelemben el lehet pusztítani, de a lényegét soha, ezért folyton újra és újra létrehozható.*¹⁷

„(...) úgy érzem, mindegy, melyik művészethez közelít az ember Kínában, mindegy, hogy a költészet, a zene, a filozófia, a festészet, az építészet, a színház, a kalligráfia vagy a kertművészet felől indulunk el, ugyanoda jutunk, *mintha mindenféle művészi kifejezési forma egy és ugyanannak a megfogalmazására, vagy ábrázolására törekedne.* Vagy kényszerítene.”¹⁸

A *Rombolás és bánat* végkifejlete reményt ad a hagyomány személyes megtalálása tekintetében, és immár a témával kapcsolatos enciklopédikus filológiai jegyzetek kísérik a könyvet. Legfontosabb sajátossága mégis annak belátásában áll, hogy a hagyomány *ideális valóság*, vagyis nem dédelgethetünk illúziókat emberi, világi, egzisztenciális és társadalmi valóságosságával kapcsolatban. Nem is lennének méltóak hozzá. E jellegzetesség nem Krasznahorkai korábbi dekadenciájából fakad, hanem ebből az új attitűdjéből: *„A Buddha azt mondta: a világ szenvedés. És a Buddha nem mondott semmit arról, hogy szabad vaknak lennem a szenvedés kellős közepén*”¹⁹ – aminek következtében felismerte az álhagyomány valóságát is:

„hiába hajóznak át egy kis komppal Jiaoshan szigetére, hogy a turistaipar ott is fertőző jelenlétének árnyékában, gagyi kilátótornyok és gagyi szórakoztatóparkok közt végre találjunk valamit, legalább egyetlen monumentumot, amely viszont töretlenül őrzi a klasszikus múltat, már ott tartunk, hogy ez még jobban fáj, egy egész városnyi ordenaré modernitás, egy egész városnyi, bírvágy uralta, pusztító »hagyományörzés«, az általános

kiárusításnak, a megsemmisítő erejű csalásnak, a hamisítás örökkévalóságába beleragadt esztelen üzletnek, egyszerűen a végleteken lezüllött erkölcsöknek ebben az újkínai Armageddonjában egy épen maradt, nagy értékű emlék, mint ez itt, a Jiaoshan szigetén, még nagyobb kinnal jár, mint a hiánya.”²⁰

A következő mű, a *Seiobo járt odalent*, összességében emelkedettebb, mint az *Északról hegy* vagy a *Rombolás és bánat*, s nagyon kiegyensúlyozott a különféle hagyományok együttes tisztelete tekintetében. A buddhizmus mellett megjelenik benne a nyugati antikvitás, a judaizmus, a kereszténység, sőt a természettel kapcsolatos, de nem természeti eredetű egység szemlélet is. Horváth Balázs szépen leírta,²¹ amit a könyvről érdemes tudni, mielőtt az ember – akár többször is – olvassa. Amit szeretnénk megállapítani még itt, az, hogy Krasznahorkai hagyományfelfogását nem értékelhetjük egy merőben kulturális hagyományigenlésként. Igaz ugyan, hogy a legtöbbször ilyen módon, műalkotások, mestersegek és civilizációk kapcsán jelenik meg nála a hagyomány eszménye, de látnunk kell, hogy gondolati módon is hat rá, tradicionális tanítások, elvi felfogásmódok szintén megjelennek a műveiben. Aki figyelmesen olvasta a korábbi idézeteket, annak számára a *„csak az egész van, és nincsenek részletek*”, a *„mélység*”, amely a dolgokat élteti és létrehozza, a *„lényeg*”, amely el nem pusztítható, és amelynek megfogalmazására valamiképpen minden tradicionális művészet törekedett, már megmutathatta, hogy Krasznahorkai szempontja nem kizárólag művészeti és esztétikai.

„Én úgy gondolom, hogy csak egy új metafizika segíthet rajtunk, fejtegetem Yang úrnak a tianjini szűkös lakótelepi lakásban. Ez a me-

tafizika azonban gyökeresen más kell legyen, mint minden eddigi. Nem épülhet semmiféle dichotómiára, nem épülhet ellentétre, ketősségre”.²²

A szerző hagyományfelfogása tehát nem korlátozódik a hagyomány azon szintjére vagy körére, amit *H3*-nak nevezünk.²³ Mint az iménti idézet folytatásából is kiderül, nem fogalmi gondolkodásról van szó, melyet a művészet mellé helyez vagy a kultúrába beleért, de nem is csak egy műveltségi, kulturális vagy irodalmi tradicionalizmusról. Krasznahorkai gyakran metafizikai érdeklődésű szerző, ami többé-kevésbé nyilvánvaló módon a hagyományos kultúrák magja, s először az eltérő vallások mai fülnek riasztóan hangzó doktrínáiban, dogmáiban és rítusaiban nyilvánul meg (mindabban, amit nem túl költőien *H2a*-nak és *H2b*-nek nevezünk), és amelyek vitathatatlanul a leghatékonyabb kultúraképző erőt jelentették, nem csak korlátozókat és megkötéseket, mint a modernek képzelik.

Az író metafizikája nem merő elmélet, nem filozófiai metafizika, pláne nem analitikus „metafizika”. Ám gondolkodó, aktívan gondolkozó szerzőről beszélünk, aki a modern értelemben vett művészetek mellett tiszteli és műveli az olyan hagyományos értelemben vett *ars*okat is, amilyen például a filozófia, maga a gondolkodás, az érvelés és a retorika. A metafizika itt és így egy átfogó *irányulás*, amely felölel hagyományos elveket, eszményeket, fogalmakat és alkotásokat, de nem korlátozódik ezekre. Krasznahorkai ismeri valamelyest a hagyomány szintjeinek hierarchiáját és a magasabb szféráit. Az Üresség buddhista ideája például visszatérő nézőpont több könyvében, a legváratlanabb helyeken, ahogy az állandótlanság, a valamiképpen transzcendens mozgás vagy a lényegnélküliség eszméje. A metafizika nála nem gondolati konstrukció, inkább élő, eleven gondolkodás, amely – írói stílusában,

technikájában is – túllép az egyes gondolatokon, a hordozókon,²⁴ ugyanakkor viszont átfogó. Teljesen nem függ semmiféle kultúrától, de magasrendű kultúrát hoz létre.

A *Seiobo* után két rövidebb mű, *Az utolsó farkas* (2009) és az *ÁllatVanBent* (2010) következett. Néhányan visszalépésnek értékelik ezeket a hagyomány szempontjából, hasonlóképpen, mint a *Théseus-általánost*, a *Megjött Ézsaiást* vagy akár a *Háború és háborút Az urgai fogoly* után. Igazságtalan volna azonban mindezen művekre úgy tekinteni, mintha Krasznahorkai megelégedte volna a hagyománnyal való foglalkozást, vagy valamilyen egyéni-szépírói megfontolásból, taktikusan és megalkuvóan leplezni akarta volna hagyománytiszteletét. Azon kívül, hogy eszmeileg szabadságkereső, szerzőnk gyakorlati síkon szabados is; nagyon nem szereti a megkötöttségeket. Szeretnénk hinni: nem egyéni önkényből, vagy mert nem érti az önkorlátozás és a kötöttségek értelmét. Miként a *Théseus-általános* mélyen szomorú „egy összefoglaló értelem hiánya”, a világ és az emberek állapota miatt; ahogy búcsúzik a világtól és a mindig saját biztonságát és tulajdonát kereső közönségtől; ahogyan a *Megjött Ézsaiás* és a *Háború és háború* tudatosan felfokozza a válságtudatot, mélyen elemzi a krízist és *lázad* ellene; úgy *Az utolsó farkas*, ez az egymondatos kisregény, szintén összefüggésben áll a hagyomány megtalálásával és annak következményeivel. A jelen értelmezésben, amely kétségtelenül illik a műhöz, az utolsó spanyolországi farkasok, s vadászatuk és kiirtásuk története a tradíció (valamilyen fokú) képviselőinek és mai helyzetüknek a története. Az *ÁllatVanBent* hasonlóképpen nem pszichológiai-pszichiátriai probléma, mint a *Megjött Ézsaiás* és a *Háború és háború* Korim Györgyének gondolatai. Ennek a képzőművészeti (Max Neumann) és irodalmi koproduciónak a Krasznahorkai-féle része

a jelen szempontból nézve „démonológia”. És pedig démonológia annak a tradicionális értelmezésének megfelelően, miszerint démonjaink egyszerre *vannak és nincsenek*, ők egyszerre mi vagyunk és *nem* mi.

A *Nem kérdez, nem válaszol. Huszonöt beszélgetés ugyanarról* (2012) és a *Megy a világ* (2013) című köteteket különösen fontosnak érezzük a szerző hagyományfelfogásának helytálló megismerése tekintetében. Mindkét mű Krasznahorkai nem-formalista, formákon túli hagyományértelmezési szintje felé mutat,²⁵ amiről két-három bekezdéssel fentebb volt szó. Az *Északról hegy, a Rombolás és bánat* valamint a *Seiobo* után, amit mindenképpen olvasásra ajánlanánk, az a *Nem kérdez, nem válaszol*. Nemcsak azért, mert ez a rengeteg vele készült interjúból általa összeállított és gondozott kötet tartalmazza az eddigi legjobb hagyománydefinícióit, hanem azért is, hogy a maga komplexitásában lássuk a hagyomány eszményének helyét az életművében. Minden definíció korlátozás, annyiban, ami a meghatározásból kimarad, de ezek a kvázi-definíciók tényleg helyesek, és ahogyan számos fogalommal jelölt idea vagy éppen irányzati megnevezés, azt a célt szolgálják, hogy egyáltalán elinduljunk valamerre, valóban és tudatosan:

„amikor valaki keresi a transzcendenssel való kapcsolatot, (...) csak úgy juthat el egy transzcendens tapasztalathoz – ha egyáltalán eljut –, hogy önmagát szinte tudatlan, azaz alázatos szerepben, vagyis a tekhné világában tartva valamilyen tapasztalatot tisztelni kezd, szert tesz rá, elsajátítja, végrehajtja, fenntartja, megismétli – anélkül, hogy értelmére, lényegére a maga nagy kérdéseit ráterhelné. Nem terheli rá. És az, amit csinál, az rítus – vagy az, amit csinál, azt rituálisan csinálja, és azért csinálja, mert a hagyomány

így írja elő. (...) Ellesték, begyakorolták, és nem tettek fel kérdéseket – ez a hagyományban való részesedésnek a helyes módszere.”²⁶

„A hagyomány az én olvasatomban, s így könyvemben is: nem azonos a történelemmel. A hagyomány maga a múltban létrejött szellemi értékek együttese, de a hagyomány nem maga a múlt, és különösen nem a történelem. A hagyomány *csak a jelenben létezik, terrénuma a jelen*, tartalma pedig nem más, mint az adott kultúra, nép, civilizáció által, értelemszerűen korábban, tehát a múltban létrehozott értékek rendszere – nem eszményített múlt tehát, szemben az alacsonyrendű jelennel, hanem *eszmény a jelen számára, kincs, mely felhalmozódott a korábbi idők során*, mellyel aztán ez a jelen vagy él, vagy nem, vagy használja, vagy nem, vagy annak szellemében cselekszik, vagy nem. Nem a múlt idealizálásáról van szó tehát (...), hanem a múltban felhalmozott (s nyilván részlegesen, sőt, folyamatos átalakulásban, de: fennmaradt) eszményekről, amelyekre vagy igent mond a jelen artikulációra képes rétege, vagy nemet.”²⁷

„(...) a szakrális hagyomány emléke nélkül egyszerűen nem létezik még a maradék értelme sem annak, amit ma művészetnek hívunk, vagy művészetként végzünk. Ugyanekkor mindnyájan úgy tudjuk, hogy a hagyományok emlékei, amelyekről mint ilyenekről beszélünk, teljesen romokban vannak. Fogcsikorgatva, de példának okáért magam is belátom ebből következően, hogy miközben az említett szakrális hagyomány emléke, illetve ennek hiánya bennem fájdalmat okoz, nem beszélhetek róla, a hagyományról, hiszen az már annyira nincsen, hogy csak az emlékműjait vannak meg, vagy azok se,

tehát mindössze annyit mondhatok, hogy nekem a romban álló hagyomány emléke, vagy annak hiánya okoz fájdalmat... Ezt a »hagyományt« persze ekkor speciális, korlátozott, leszorított, megemelt értelemben használom, *a legmagasabb emberi artikulációk összességét nevezem ugyanis annak.*²⁸

A *Megy a világ* című gyűjteményes, régebbi írásokat is tartalmazó könyvben, minden tematikus burjánzása ellenére, olyan tradicionális terrek, formák és kulisszák *feletti* témákról is szó esik, amilyen az egyszerre több, eltérő irányba indulás lehetősége és lehetetlensége,²⁹ a sebesség metafizikája,³⁰ a mély értelmű isteni „*mindegy*”,³¹ az Egész értelmetlensége,³² a realitás és a nem-realitás nemléte,³³ a múlt és a jövő nemlétezése,³⁴ valamint a lényegcentrikus, esszencialista felfogás hiányosságai.³⁵ A tradicionális formafelettség képviselése ellenére úgy látjuk, hogy Krasznahorkai ebben a kötetben túlságosan szétfeszítette és relativizálta a hagyományok kereteit, a tematikus sokféleség mellett bizonyos fokig visszaélt olvasóinak bizalmával: itt némi kompromisszumot kötött a posztmodern és egyénieskedő szépirodalommal.

Nem ilyen a helyzet eddigi utolsó három könyvével, *A Manhattan-terv* (2018), az *Aprómunka egy palotáért. Bejárás mások örületébe* (2018) és a *Mindig Homérosznak. Jó szerencse, semmi más* (2019) címűekkel.³⁶ *A Manhattan-terv* felvezeti, előkészíti az *Aprómunkát*. Könyvészetileg gyönyörű, miként úgynevezett tárgyként mindegyik Krasznahorkai-könyv (tipográfiaileg és kötészetileg is, a Magvető Kiadó jóvoltából). A *Mindig Homérosznak* sem csupán a címében kapcsolatos a hagyomány eszményével, noha mindháromról könnyen gondolhatják azt, hogy semmi közük a tradíciókhoz. Az előbbi kettő New Yorkban játszódik, sok tekintetben arról a városról szól, hogyan kapcsolódnának hát a hagyomány esz-

ményéhez? Úgy, hogy – az olvasóközönségnek tett nyilvánvaló engedmények mellett – mindkettő a New York-i építészet, hangulat és életérzés bírálata. *Szembemenetel* ezekkel, látszólag csupán irodalomtörténeti síkon (Melville), de valójában nem csak úgy. „*A valóság nem akadály*” – olvashatjuk az *Aprómunka* mottójaként. Nyilvánvalóan csak az úgynevezett valóságról van szó, amit a szerző most egy irodalomtörténeti kutatás révén próbál transzcendálni. Egészen megdöbbentő, fájdalmas, a nemértés miatt teljességgel elkésérítő olvasni a magyar fogadtatásban, hogy Krasznahorkai ebben a műben – baloldali orientációi ellenére³⁷ – egy „elitisztikus” és kirekesztő gondolatot képviselne az örökké zárva tartó könyvtár felvetésével. Hogyan nem veszik észre, hogy a „*Könyvtár, Mely Örökre Zárva Van*”,³⁸ az tőle és az általa New Yorkban kitalált helytől függetlenül *már régen* elkészült? Hogy zárva tartásának egyik neve éppen az, hogy *internet*; vagyis hogy nemcsak egy elitisztikus vágyalom, hanem kőkemény realitás? Hogyan nem veszik hát észre e gondolatnak nemcsak az ideális, hanem *többsikúan* reális és szimbolikus természetét? Kifejezetten fájó az egész. Nem pusztán a szálnalmas magyar recepció, még inkább a közkönyvtárak régóta fennálló és különösen a mai helyzete.

Hasonlóképpen elkésérítő, ahogy a *Mindig Homéroszban* olvasható „menekülést” – sokkal inkább örökérvényű odüsszeuszi utazást – a recenzensek napjaink szerencsétlen migránsaival hozzák összefüggésbe, ami a mű egész szimbolizmusát és metaforikus irodalmi szépségét kioltja, komolyan átélhetlenné teszi. Pedig ebben az irodalmi-képzőművészeti-zenei *Gesamtkunstwerk*ben olyan tradicionális témák is megjelennek, mint a „jó”-nál több,³⁹ mint a „*két pillanat*” nemléte,⁴⁰ mint az „*élet*” nemléte és szenvedéstermészete⁴¹ vagy mint a testtelenség állapota.⁴²

Ha igazságosak akarunk lenni, be kell látnunk azt is, hogy talán alapirányultságából és magasabb szintű önkontrollra való képességeiből adódóan (amelyekkel, miként bárki, nem mindig él) Krasznahorkai Lászlónál a kezdetektől, első műveitől fogva megvannak a hagyománytisztelet, -követés és -igenlés jelei, tehát akkor is, amikor brutálisan naturalista és indulatos vagy a modern művészekre jellemzően hisztérikus. Már a *Sátántangó*ban ilyen passzusokat olvashattunk:

„Amikor pedig évekkel ezelőtt apja temetésén megértette, hogy a halál, mely »az egyetlen út az angyalok közé«, nemcsak az Isten akaratából történhet meg, hanem választható is, s ő akkor elhatározta, föltétlenül megtudja, hogyan is kell ezt csinálni, akkor is bátyja világosította föl.”⁴³

Az *ellenállás melankóliájában* pedig ezt írta, például:

„Voltak, tűnődött akkoriban, bizonyosan voltak szerencsésebb korok, példának okáért Püthagorasz és Arisztoxénosz kora, amikor hajdani »kollégáinkat a földi létezésben« nemcsak kételyek nem gyötörték, de sértetlen, gyermeki bizalmuk árnyékából nem is vágytak el, s mert *tudták*, hogy az isteni harmónia az isteneké, megelégedtek azzal, hogy tisztára hangolt hangszereik dallamával mintegy bepillanthatnak ebbe az elérhetetlen tágasságba. Később azonban, az égi tünemények alóli elnyomórító felszabadulásban mindez kevesebb lett a semminél, a nyílt káoszba lépő megzavarodott fennhéjzás ugyanis már nem részesülni kívánt belőle, hanem e törekeny álom valódi teljességét akarta, s minthogy az, ettől a durva érintéstől, szét is porlott rögtön, hát megteremtet-

te a maga módján, ahogy lehetett: a kérdést nagyszerű technikusokra bízta, Salinasokra és Werckmeisterekre, akik magukat nem kímélvén az éjszakát nappallá, a hamisat pedig igazzá tudták tenni, s mi tagadás, a feladatot végül oly ragyogó leleménnyel oldották meg, hogy az azóta is hálás publikumnak más dolga se maradt, mint elégedetten összenézni és kacsintani egyet boldogan, hogy: »Na, ez az!«⁴⁴

A *Megjött Ézsaiás*ban így:

„mindent tönkretettek, és mindent lealjasítottak, mert itt, mondta, és ezt legalább neki, a megszólítottak mindenképpen és hajszálpontosan tudnia kell, nem valami homályos értelmű istenítélet forog fenn ártatlan emberi segédlettel – s az »istenitélet« szó végén jobb kezében megremegett az üres pohár –, hanem éppenséggel pont fordítva, itt az embernek egy önmaga fölött hozott, feldolgozhatatlanul gyalázatos ítéletéről van szó isteni háttérrel és isteni közreműködéssel”.⁴⁵

Végül, már a *Háború és háború*ban ekképpen mondta:

„milyen csodálatos dolgok születtek itt, milyen tündökletes emberi munka, köztük is elsősorban a szentség, *the holiness*, felfedezése, a láthatatlan téré és időé, az istené és az istenié, mert nem volt nagyszerűbb, mondta Kasser, mint az az ember, aki ráébredt, hogy van istene, aki ráismert a szentség bűvöletes tényére, és aki mindezt a saját ráébredésével és ráismerésével maga teremtette meg, mert hatalmas pillanatok voltak, mondta, és hatalmas teljesítmények, de mind között, minden pillanat és teljesítmény csúcán az egyedüli Isten ragyogott, *the God*, meg ismét

csak az az ember, aki szemlélte őt, aki felépített egy egész univerzumot magában, mint egy katedrális az ég felé, s hogy egyáltalán szüksége támadt az élők között a szent tartományokra!, ez az, ami őt, Kassert, szinte elképeszti ebben az egyértelmű bukásban, ebben a heves zuhanásban a végső vereség felé, mert elképesztő, igen, vette át a szót Falke, de még inkább elképesztő a személyesség ebben az istenben, mivel az ember e legnagyobb felfedezésével, hogy *lehet* Isten az Égben, és *lehet* Ég a Föld felett, nemcsak egy Úrhoz jutott a világ trónusán, hanem egy személyes Istenhez, aki megszólítható, tehát mi történt?, kérdezte Falke, és *what's happened?*, kérdezte Korim is, az otthonosság kiterjesztése az egész világra, az, jött a válasz, és ez döbbenetes, mondták, ez elképesztő, ez felülmúlhatatlan gondolat, a gyöngé és gyarló ember, aki önmagánál sokkalta, de sokkalta hatalmasabb univerzumot teremtett, hiszen végső soron ez a varázslatos, ez a nagyság, amit az ember önmaga fölé tornyozott, hogy lényegesen nagyobbat teremtett meg annál, aki ő – az a kicsi lény, mondta Falke, ahogy belekapaszkodik a maga teremtette óriásiba, hogy védje őt, és kifejezze, ez káprázatosan szép és felejthetetlen, de megrendítő is, *poignant*, mert aztán uralni ezt a nagyságot persze már nem tudja, mert kezelni ezt az óriásit már nem képes, és összeomlik, s az meg, amit így teremtett, ráborul, hogy aztán kezdődjék az egész előlről, s folytatódjék vég nélkül, mivel ez, mondta Falke, a bukás fokozatos előkészítése alatt sem változott, hogy egyre nagyobbat és egyre jobban összeomlani alatta, ez mindig változatlan, mert változatlan volt az emésztő, az irdatlan feszültség a monumentális és aprócska megteremtője között.”⁴⁶

„(...) a hit mérhetetlen jelentőségének a megértése, annak a régi tudásnak az újbóli belátása, hogy a világot a rávonatkozó hit teremti meg és tartja fenn, s a benne való hit megszüntötte törli el, aminek következtében persze, mondta, rögtön valami egészen bénító, iszonyatos gazdagság szakadt rá, mert hát attól fogva tudta, hogy *minden, ami volt, megvan ma is*, és ő váratlanul egy olyan irdatlan súlyos helyre tévedt, ahonnan jól látni, ó, hát, hogy is kezdje, sóhajtott fel, hát, hogy például... *még mindig van Zeusz, és még mindig él az összes olymoszi isten, hogy az égben még mindig ott van Jahve* meg az Úr, mögöttünk pedig a sarkok minden kísértete; hogy nem kell félnünk, és félnünk kell, mert *semmi nemvész el nyomtalanul*, mivel a nincsnek ugyanúgy megvan a rendszere, mint annak, ami létezik; és még mindig megvan Allah és a lázadó Herceg és a menny összes holt csillaga, de megvan a pusztaság Föld is a maga istentelen törvényeivel, amiként a pokol borzalmas ténye és a démoni birodalom is”.⁴⁷

Magától értetődik, hogy a más tartalmú sorok sokkal számosabbak a korai művekben, sőt a későbbiekben. Mindazonáltal csupán ezek az idézetek is azt mutatják: Krasznahorkai szinte predesztinált a hagyomány követésére. Kezdetről fogva megadatott neki, mások eseténél nyilvánvalóbban, hogy a metafizikai lényegre, a végső egyszerűsége (amely egyszersmind centrokomplex) irányuljon, bármilyen indokokkal próbál is kibújni e feladat alól.⁴⁸ Már amikor az első három könyvét olvassuk, a naturalizmus, a visszatetsző közép-keleteurópai „húgyszag” mögött is felsejlik valami a később megfogalmazott és kibontott hagyományeszményből. Ha Tarr Béla filmváltozataiban nézzük az első és a harmadik regényt, úgyszintén láthatjuk: még a lepukkant alakok, emberi sorsok mögött

is meghúzódik a szentség – gyarlóságaikban, sorsukban, tekintetükben, gesztusaikban megtestesülve –, amit a rájuk irányuló szemlélet, az együttérző szemlélő figyelme, az elfogadás és a megértés realizál; valami annak megfelelő, aho-

gyan írójuk nem különül el a szereplőitől, ahogy alany és tárgy nála kezdettől fogva egyek az alanyban, az érzékeny és teremtő szemlélőben; annyira, hogy az efféle kettősségek legalább a művészetében meghaladottá váltak.

„AMIKOR VALAKI KERESI A TRANZSCENDENSSEL VALÓ KAPCSOLATOT, (...) CSAK ÚGY JUTHAT EL EGY TRANZSCENDENS TAPASZTALATHOZ – HA EGYÁLTALÁN ELJUT –, HOGY ÖNMAGÁT SZINTE TUDATLAN, AZAZ ALÁZATOS SZEREPBEN, VAGYIS A TEKHNÉ VILÁGÁBAN TARTVA VALAMILYEN TAPASZTALATOT TISZTELNI KEZD, SZERT TESZ RÁ, ELSAJÁTÍTTJA, VÉGREHAJTJA, FENNTARTJA, MEGISMÉTLI – ANÉLKÜL, HOGY ÉRTELMÉRE, LÉNYEGÉRE A MAGA NAGY KÉRDÉSEIT RÁTERHELNÉ. NEM TERHELI RÁ. ÉS AZ, AMIT CSINÁL, AZ RÍTUS – VAGY AZ, AMIT CSINÁL, AZT RITUÁLISAN CSINÁLJA, ÉS AZÉRT CSINÁLJA, MERT A HAGYOMÁNY ÍGY ÍRJA ELŐ. (...) ELLESTÉK, BEGYAKOROLTÁK, ÉS NEM TETTEK FEL KÉRDÉSEKET – EZ A HAGYOMÁNYBAN VALÓ RÉSZESEDÉSNEK A HELYES MÓDSZERE.”

– Krasznahorkai László

Jegyzetek

- ¹ Krasznahorkai László: *Mindig Homérosznak. Jó szerencse, semmi más. Odisejeva Spilja*. Budapest, 2019, Magvető, 7–9. o.
- ² Ez a meghatározás, amely a *Seiobo járt odalent* fülszövegéből származik, túlzásnak tűnik, hiszen a regényeket és – különösen – a verseket gyakran jellemzi metafizikai kérdésekkel való foglalkozás, amilyen például a halál vagy az örökévalóság. Számunkra mégsem tűnik hüpertrofizálásnak, mivel Krasznahorkai esetében többről van szó az iménti általánosságoknál.
- ³ A saját hagyományfelfogásunkkal kapcsolatban lásd a jelen folyóirat 3. számát. Horváth Róbert: A hagyomány ereje. *Magyar Hüperión* (Budapest) I. évf. (2013) 3. sz. (november–január) 261–266. o.
- ⁴ Talán érdemes megjegyezni, hogy a *Kegyelmi viszonyokban* már megjelenik néhány későbbi mű kalandos-izgalmas karaktere.
- ⁵ Krasznahorkai László: *Az urgai fogoly*. Második kiadás. Budapest, 2004, Magvető, 101–103. o. (A kurzívák tőlünk származnak, a „része” szó kivételével – H. R.)
- ⁶ Uo. 127–128. o. (Kiemelések tőlünk – H. R.)
- ⁷ Lásd uo. 89–97. o.
- ⁸ Talán utalás Muraszaki Sikibu ismert művére is, amit Hamvas fordított először magyarra.
- ⁹ Krasznahorkai László: *Északról hegy, Délről tó, Nyugatról utak, Keletről folyó*. Budapest, é. n., Magvető. Lásd például a XVI–XVII. és XXXIV–XXXVI. fejezeteket.
- ¹⁰ Uo. 33–34. o.
- ¹¹ Uo. X, valamint XLIII. és XLV. fejezet.
- ¹² Uo. 78. o. (Kiemelések tőlünk – H. R.)

- ¹³ Uo. 32. o.
- ¹⁴ Krasznahorkai László: *Rombolás és bánat az Ég alatt*. Változatlan utánnnyomás. Budapest, 2004, Magvető, 51–52. o. (Kiemelések tőlünk – H. R.)
- ¹⁵ Uo. 52–53. o.
- ¹⁶ Uo. 221–222. o. (Kiemelések tőlünk – H. R.)
- ¹⁷ Uo. 232. o. (Kiemelés tőlünk – H. R.)
- ¹⁸ Uo. 248. o. (Kiemelés tőlünk – H. R.)
- ¹⁹ Uo. 213. o.
- ²⁰ Uo. 69–70. o.
- ²¹ Lásd a jelen lapszámban.
- ²² Krasznahorkai László: *Rombolás és bánat az Ég alatt*. Id. kiad. 211–212. o.
- ²³ Lásd hivatkozott írásunkat. I. h. 264–265. o.
- ²⁴ Bármit is írnak Krasznahorkai stílusáról, körkörös meg indázó mondatairól stb, szerintünk ez a *spontán birtokolt és gyakorolt élő gondolkodás* vagy *eleven gondolat* (Massimo Scaligero) képezi stílusának lényegét. Egyébként a mondatai nem mindig körkörösök. Döntően körkörös volt például René Guénon gondolkozása. Krasznahorkaié ebből a szempontból tényleg inkább indázó, horizontálisan burjánzó, amit viszont meg- és áttörnek a vertikummal szimbolizálható metafizikai vonatkozású felismerései és közbevetései.
- ²⁵ Leszámítva a *Megy a világ „Csepp víz”* című elbeszélését (Budapest, 2013, Magvető, 178–204. o.), amely tudomásunk szerint Krasznahorkai egyetlen írása az úgynevezett hinduizmus kapcsán, ám a hindú India tőle nem várt nemértését mutatja (ráadásul különféle interjúkban is hangot adott a mai India „borzalmainak”).
- ²⁶ Krasznahorkai László: *Nem kérdez, nem válaszol. Huszonöt beszélgetés, ugyanarról*. Budapest, 2012, Magvető, 56–57. o.
- ²⁷ Uo. 247. o. (Kiemelések tőlünk – H. R.)
- ²⁸ Uo. 266. o. (Kiemelés tőlünk – H. R.)
- ²⁹ Krasznahorkai László: *Megy a világ*. Budapest, 2013, Magvető, 10–11. o.
- ³⁰ Uo. 15–19. o.
- ³¹ Uo. 21. o.
- ³² Uo. 120. o.
- ³³ Uo. 122. o.
- ³⁴ Uo. 227–228. o.
- ³⁵ Uo. 256–258. o.
- ³⁶ A *Báró Wenckheim hazatér* című könyvet (2016) még nem olvastuk.
- ³⁷ Vö. Krasznahorkai László: *Nem kérdez, nem válaszol*. Id. kiad. 131, 147–148. és 212. o. (Politikai orientációi kapcsán)
- ³⁸ Uő: *Aprómunka egy palotáért. Bejárás mások örületébe*. Budapest, 2018, Magvető, 55. o. Lásd még uo. 14, 41, 62, 69, 71. és 83. o.
- ³⁹ Uő: *Mindig Homérosznak*. Id. kiad. 29–31. o.
- ⁴⁰ Uo. 34. o.
- ⁴¹ Uo. 40–43. o.
- ⁴² Uo. 80. o.
- ⁴³ E kötet nem állt a rendelkezésünkre, így a DIA adatbázisát használtuk: https://konyvtar.dia.hu/xhtml/krasznahorkai_laszlo/Krasznahorkai_Laszlo-Satantango.xhtml. (Utoljára megtekintve: 2020. március 9.)
- ⁴⁴ Krasznahorkai László: *Az ellenállás melankóliája*. A negyedik kiadás változatlan utánnnyomása. Budapest, 2011, Magvető, 132. o.
- ⁴⁵ E kötet nem volt a kezünk ügyében, így a DIA adatbázisát használtuk: https://reader.dia.hu/document/Krasznahorkai_Laszlo-Megjott_Ezsaias-13791. (Utoljára megtekintve: 2020. március 9.)
- ⁴⁶ Krasznahorkai László: *Háború és háború. Regény*. Változatlan utánnnyomás. Budapest, é. n., Magvető, 124. o.
- ⁴⁷ Uo. 17. o. (Kiemelések tőlünk – H. R.)
- ⁴⁸ Vö. Krasznahorkai László: *Nem kérdez, nem válaszol*. Id. kiad. 29. és 110–111. o. (Inoue Kazojuki kapcsán)